

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

АРТЕМ'ЄВ ВАДИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 159.942:340.6

**СТАН СТРАХУ ТА ЙОГО РОЛЬ
У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС**

19.00.06 – юридична психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Бандурка Олександр Маркович,
Національний університет внутрішніх справ,
Голова Наглядової ради – Президент.

Офіційні опоненти:

- доктор психологічних наук, професор
Бочарова Світлана Петрівна, Національний університет
внутрішніх справ, м. Харків, провідний науковий співробітник
лабораторії соціальної та психологічної роботи в ОВС;
- кандидат психологічних наук, доцент
Назаров Олег Олександрович, Академія пожежної безпеки
України, м. Харків, начальник навчально-методичного центру.

Провідна установа: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, лабораторія
методології та теорії психології, м. Київ.

Захист відбудеться “28 ” січня 2004 р. о 9.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 64.700.04 в Національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, Харків-80, проспект
50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету внутрішніх
справ за адресою: 61080, Харків-80, проспект 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий “27” грудня 2003 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.В. Попова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність вивчення проблеми страху та його ролі в організації правоохоронної діяльності визначається тим, що в залежності від інтенсивності переживання страху істотно змінюються психічна діяльність індивіда і, насамперед, самооцінка реальної ситуації. При цьому зростає значимість помилки, яка допускається, що суттєво збільшує фактор ризику в правильності ухвалення рішення. Це особливо важливо враховувати в тих видах професійної діяльності, де правильність ухвалення рішення визначається збереженням життя як того, хто приймав це рішення, так і тих, на кого поширюється це рішення. У першу чергу це відноситься до “життєнебезпечних” професій, де необхідна висока стійкість до дії професійно небезпечних факторів середовища. Стосовно цього існує багато досліджень, що розглядають стійкість до стресу та приділяють увагу питанням підвищення такого роду професійної стійкості. Виникнення стресового стану в людини завжди пов’язане з екстремальними умовами впливу на неї середовища, що, природно, викликають почуття страху. Але розробка цього питання залишається недостатньо результативною.

Природно вважати, що якщо можна говорити про професійні стресові ситуації, то необхідно говорити про професійне почуття страху. Це вимагає необхідності розгляду питання оцінки переживання страху в його якісному і кількісному проявах як однієї з найбільш важливих характеристик, що визначає професійну придатність. Для цього потрібна розробка методів його кількісного і якісного оцінювання.

Правоохоронна діяльність працівника ОВС пов’язана із систематичним ризиком для життя і є однією з найбільш “життєнебезпечних” професій, що вимагає вивчення цього питання стосовно до вирішення задач професійного добору і професійної підготовки. Крім цього, страх є одним із складових інструментарію, що використовується як засіб спрямованого психологічного впливу при проведенні слідчих дій і корекції девіантної поведінки.

Відсутність робіт у сфері дослідження кількісних і якісних характеристик професійного почуття страху як факторів, що сприяють передбаченню небезпеки, визначила вибір теми дисертаційного дослідження “Стан страху та його роль у правоохоронній діяльності працівників ОВС”.

Зв’язок роботи із науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету внутрішніх справ із реалізації “Комплексного плану поліпшення роботи і подальшого розвитку служби психологічного забезпечення МВС України на 2000 - 2003 роки”; п. 46 Загального плану по реалізації вимог “Комплексної програми удосконалювання роботи з кадрами і підвищення авторитету міліції на 1999 - 2005 роки”; п. 32 “Комплексної програми психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ”; рішення Ради ректорів вузів МВС

України від 19 жовтня 2000 р.; рішення Колегії МВС України від 21 жовтня 2000 р. №7-км/9; наказу МВС України від 21 жовтня 1999м № 61; п. 2 розпорядження МВС України від 21 жовтня 2000 р. №273; п. 3.14.3 “Комплексної програми удосконалювання роботи з кадрами і підвищення авторитету міліції на 1999 - 2005 роки”.

Об’єкт дослідження – професійна діяльність працівників ОВС.

Предмет дослідження – значимість впливу стану страху на ефективність організації професійної діяльності працівників ОВС.

Мета дослідження – на основі вивчення та аналізу сучасних підходів щодо розкриття поняття страху в наукових дослідженнях визначити об’єктивні та суб’єктивні показники впливу стану страху на ефективність професійної діяльності та використання цих показників для оцінювання професійної придатності до діяльності в системі ОВС.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що рівень емоції страху є важливим показником професійної придатності, який слід враховувати при проведенні професійного добору та систематичному оцінюванні ефективності службової діяльності працівників ОВС. У силу специфіки професійної правоохоронної діяльності необхідно оцінювати та враховувати індивідуальну схильність і стійкість до страху конкретних працівників, прогнозувати можливості протидії йому.

Завдання дослідження.

1. Провести аналіз наукової літератури з проблеми страху як емоційного стану.
2. Виявити значимість впливу страху на організацію професійної діяльності суб’єктів правоохоронної діяльності.
3. Визначити індивідуальні особливості прояву страху та встановити критерії його якісної і кількісної оцінки.
4. Установити залежність ефективності професійної діяльності працівників ОВС від ступеня прояву страху та здатності протидіяти йому.
5. Визначити методи підвищення емоційної стійкості до дії професійних стресових факторів, що впливають на рівень прояву страху.
6. Сформулювати практичні рекомендації щодо застосування результатів проведених досліджень для забезпечення ефективності діяльності працівників правоохоронної системи.

Методологічною основою роботи є: принцип єдності особистості, свідомості та діяльності; системний підхід до аналізу мотивації і діяльності, що викладені у роботах: В.М. Бехтерева, Л.С. Виготського, М.О. Бернштейна, П.К. Анохіна, Б.Ф. Ломова, Є.П. Ільїна та ін.

Методи дослідження: теоретичний аналіз проблеми, метод спостереження, психологічні та психофізіологічні методи тестування і контролю, метод бесіди, метод “суб’єктивного” шкалювання, методи математичної статистики, метод математичного моделювання.

Наукова новизна роботи полягає в розширенні уявлень про стан страху та його ролі в організації поведінки особистості, групи, а також як інструмент управління в системі побудови соціально-правових відносин.

Вперше у вітчизняній психології поставлено проблему професійного страху працівника ОВС, запропоновано теоретичні та прикладні підходи до її розв'язання. Доведена позитивна роль у побудові захисних механізмів в організації правоохоронної діяльності.

На основі визначення меж прояву страху, після яких він набуває негативного впливу на координацію цілеспрямованої поведінки, удосконалено сучасний підхід щодо визначення професійної придатності кандидатів на службу та працівників ОВС.

Набуло подальшого розвитку: розробка і обґрунтування загальних положень, що лежать в основі виміру стану страху з урахуванням індивідуальних особливостей, поточного стану і рівня підготовленості працівників до відповідних факторів впливу середовища; розробка методів оцінювання рівня прояву почуття страху, що дозволить використати його як фактор формування певних форм професійної діяльності; розробка методів оцінювання припустимих меж впливу середовища, що викликає страх, за межами яких починається професійна деформація.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання при розробці рекомендацій та цільових програм щодо оцінки професійної придатності конкретного працівника ОВС та оцінки ступеня його готовності до виконання конкретних оперативно-службових задач.

У дослідженні не тільки окреслено коло першочергових задач, що потребують свого вирішення в межах психологічного супроводження оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України, але й подано обґрунтовані рекомендації для цілеспрямованого проведення професійного психологічного добору в ОВС; запропоновано підходи щодо оцінки рівня прояву почуття страху правоохоронця в ризико-небезпечних ситуаціях; розроблено засоби оцінки припустимих меж впливу середовища, за якими починається професійна деформація.

Особистий внесок у навчальному посібнику “Страх как показатель профессиональной пригодности и методы его классификации” автору належить розробка концептуальних підходів щодо дослідження страху як показника професійної придатності, обґрунтування методів його класифікації.

Апробація роботи. Матеріали досліджень використовуються у діяльності відділу професійної підготовки управління по роботі з персоналом УМВС України у Харківській області (Акт впровадження № 3 від “08” 04.2003 р.).

Авторська методика оцінки рівня прояву почуття страху правоохоронця в ризико-небезпечних ситуаціях оперативно-службової діяльності використовується при професійній

підготовці міліціонерів спеціального підрозділу “Беркут” УМВС України в Харківській області (Акт впровадження № 2 від “12” 03.2003 р.).

Результати дослідження обговорювалися на 4 міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: “Социально-педагогические технологии и оздоровительные программы в формировании и развитии личности” - Белгород, 2000; “Мобилизация и развитие” - Белгород, 2002; “Современные технологии и оздоровительные программы педагогического процесса по физической культуре и спорту в учебных заведениях” - Белгород, 2002; “Фізична підготовка військовослужбовців” (Київ, 2003).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у навчально-методичному посібнику, 8 статтях, що опубліковані у наукових журналах та збірниках наукових праць (із них 3 статті – у фахових наукових виданнях з психологічних наук, 5 статей – у фахових наукових виданнях з юридичних наук).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків. Загальний обсяг дисертації – 187 сторінок. Робота містить 35 рисунків, 8 таблиць та список використаних джерел із 232 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована необхідність досліджень, які спрямовані на вивчення психологічного стану страху і його ролі в професійній діяльності, бо в залежності від інтенсивності переживання страху істотно змінюються психічна діяльність особистості і її оцінка реальної ситуації.

Перший розділ дисертації присвячений дослідженню сучасного стану вивчення проблеми страху та його ролі в організації поведінки як окремої людини, так і взаємообумовленої поведінки в групі, а також як інструмента управління в системі побудови соціально-правових відносин, і містить:

- огляд проблеми емоційного стану страху в юридичній психології, де розглядається питання колективного переживання небезпеки, яка зумовлює необхідність побудови структур внутрішнього та зовнішнього забезпечення збереження встановлених суспільних норм права;
- дослідження страху в структурі поведінки особистості;
- вивчення стресу як характеристики впливу середовища і механізмів протидії стресу;
- оцінку страху як фактора професійної діяльності.

У системі нормативних актів закладена сила покарання, яка зростає за більш значиму протиправну дію. Вищою мірою покарання є страта (фізичне покарання), зречення віри (духовне покарання), конфіскація майна (матеріальне покарання). Страх є емоція переживання, якою суб'єкт забезпечує адаптивну поведінку, спрямовану на досягнення безпеки у побудові взаємообумовлених

суспільних відносин. Отже, соціальна природа формування страху через систему норми права є однією із складових основ формування законослухняного громадянина. Саме це положення й обумовлює необхідність всебічного вивчення страху як емоційного стану, який координує поведінку індивіда.

Мотивація страху породжується певними базовими характеристиками. У свою чергу, як емоційний стан, страх має кількісне вираження і виступає базовою характеристикою у відображенні якісних параметрів поведінки людини, тим самим здобуває виняткову множинність свого прояву. Знання природи цієї множинності дозволяє з'ясувати стан страху в процесі формування правосвідомості особистості як свідомого розуміння відповідальності за порушення норми права та подальшого покарання, передбаченого нормативними актами.

Страх як інструмент управління поведінкою поширений в системі соціальних відносин. Наукові дослідження цього емоційного стану переважно випадкові і пов'язані із вивченням психофізіологічних механізмів. Вивченню страху як інструменту керування в системі соціальних відносин приділено ще менше уваги. Незважаючи на практичну відсутність такого роду досліджень, практичне використання страху в організації спільних відносин знаходить широке застосування як на рівні побутових, так і міжнародних взаємних впливів.

Стан нерозв'язаності і безвихідності завжди викликає почуття страху і визначає форму наступної адаптивної поведінки. У силу цього страх використовується як інструмент керування поведінкою у системі соціальних відносин, визначених нормативно-правовими актами.

Але необхідно більш досконаліше розглядати страх як примусовий захід, і в такому випадку треба знайти розуміння оптимального використання почуття страху. У такому випадку задача зводиться до визначення оптимальної сили страху, коли ефект впливу є найбільш високим при прагненні зменшити ступінь ризику за рахунок систематичної "плати" за почуття безпеки. Форма такої плати може бути матеріальною, духовною, фізичною. Зокрема, страх за можливе руйнування правової системи держави визначає необхідність створення її силових структур і, відповідно, сплати податків на їх утримання. Таким чином, страх виступає мірою вартості адекватної адаптивної поведінки, що і визначає необхідність глибокого вивчення психології страху як інструменту керування в системі "людина - право".

Таким чином, проведений аналіз стану проблеми висвітлює необхідність вирішення сформульованих задач дослідження.

Другий розділ дисертації присвячено вибору, розробці й обґрунтуванню методів дослідження. Вирішення поставленої задачі використання оцінки страху як невід'ємного стану в організації адаптивної поведінки, повертає до необхідності застосування теорії поля (простору відображення), яку висунув К. Левін. Для опису дії будь-якого поля, яку б природу воно не мало, необхідно вибрати координати його зображення. Якщо ускладнення поведінки пов'язане із

багатовимірністю факторів, то новий рівень організації повинний описуватися не на основі вихідних базисних характеристик, а на середньостатистичних, у яких враховуються всі рівноможливі випадки, які призводять до кінцевого результату як адаптивної відповіді. Такий підхід дозволяє не збільшувати розмірність простору, характеризуючи поведінку на більш складному рівні, що у свою чергу дає можливість зіставлення впливу закономірностей організації поведінки на різних рівнях складності її побудови.

У зв'язку з тим, що оцінювання впливу факторів середовища здійснюється відносно поточного стану, то їх значимість в різних станах має різну силу, залишаючись однаковою за величиною. Тому оцінку необхідно здійснювати не в абсолютних одиницях, а у вигляді відношень величин в частках одиниці чи у відсотках. Не менш важливим положенням є вибір вихідних незалежних характеристик і, на їх підставі, побудова необхідних просторів.

Фактично, необхідно систематизувати поведінку особистості в залежності від значимості потреби і дозволених нормативно-правових форм в цьому середовищі. Якщо потреби дуже високі, то можливі порушення існуючих заборон, хоча останні повинні викликати страх несприятливих наслідків. Багатокомпонентність динамічного стереотипу поведінки у всіх випадках можна звести до двох кінцевих факторів поведінки – прагнення до досягнення і прагнення до уникнення результату. У залежності від співвідношення цих прагнень визначається кінцевий результат, але ступінь напруженості його прояву може бути різною.

Будь-яка потреба, що виникає, викликає відповідне бажання її задовольнити. Саме бажання відображає суб'єктивну оцінку потреби, яка може реально перевершувати, дорівнювати або недостатньо відповідати дійсній необхідності, що складає природну помилку оцінювання. Прагнення точного задоволення призводить до періодичного коливання реакції “досягнення - уникнення” із зменшенням її амплітуди. Частота таких коливань і коефіцієнт їхнього зменшення відбивають індивідуальні особливості організації адаптивної поведінки, що і складає основу ефекту “уникання - досягання”.

Ефект “уникання - досягання” повною мірою може бути використаний в оцінці стану страху, тому що уникнення є відображенням невідповідності стосовно потреби (треба) і її забезпечення (можу), що виявляється у невпевненості досягнення або в дихотомічній страху характеристиці – упевненості чи сміливості.

Таким чином, вимірювання ступеня прояву страху чи сміливості пов'язано зі шкалою “упевнений – невпевнений”.

Кожна така характеристика має певне відображення, частоту появи і можливу тривалість прояву в конкретному середовищі. Аналіз їх частотного прояву показує, що він має нормальний закон розподілу, а тривалість утримання відповідного стану має експоненціальну залежність, яка має асимптотичне наближення до часу утримання нормального стану. Встановлення відміченої

залежності надає можливість прогнозування стійкості індивіда до певного впливу факторів середовища.

Третій розділ дисертації присвячений експериментальним дослідженням впливу страху на структуру і форми індивідуальної поведінки.

Як модель професійної поведінки в умовах підвищеної середовищної небезпеки був обраний вид єдиноборства – Таїландський бокс (муей-тай). Обґрунтованість такого вибору визначається тим, що Таїландський бокс може бути розглянутий як найбільш наближена ігрова модель, що відображає специфіку досліджуваної професійної діяльності. Як у вибраній ігровій моделі, так і в реальній професійній діяльності правоохоронців в однаковій мірі виступає небезпека отримання фізичного болю та каліцтва при зіткненні з супротивником. Наявність постійної небезпеки зазнати фізичного болю є визначальним чинником поведінки спортсмена в період ведення бою. Контроль за поведінкою супротивника і вибір адекватної форми відповідних дій щодо динамічності умов середовища координується оцінкою небезпеки поведінки супротивника. Тому організація діяльності проходить під безупинним впливом відчуття небезпеки, що відповідає поставленій задачі дослідження.

Поняття “страх” у даному випадку використовується, насамперед, як спрямованість емоційного стану, а не його міра. Як міра “страху” широке використання знаходять методики оцінки тривожності. Тривожність є показником чутливості до стресових впливів і характеризує деякою мірою схильність відчувати в поточній ситуації побоювання. Фактично тривожність пов’язана з чеканням значимих наслідків успіху чи невдачі, які можуть носити фізичний, матеріальний чи духовний характер.

Широке використання для визначення тривожності знаходить особистісна шкала самооцінки Спілбергера, а також тест Спілбергера-Ханіна, який містить у собі як складову частину шкалу Спілбергера. Не менш популярною в оцінці загального рівня тривожності, побоювання і страху є шкала Дж. Тейлора, яка базується на основі Міннесотського багатопрофільного опитувальника.

Саме ці тести і були використані для оцінки контрольованого контингенту. В обстеженні брали участь 100 курсантів віком 18-19 років, які склали групу порівняння із особами, що займаються видом єдиноборства муей-тай.

Регулярна спецгрупа складала 20 чоловік. Тих, хто займався спортом і потім припинив заняття з різних причин за час проведених досліджень, було 16 чоловік. Дана категорія осіб проходила обстеження в різний час у міру їхнього перебування в спортивних секціях. Середня тривалість занять осіб “поточної” групи складала 1-1,5 року.

У тесті Спілбергера-Ханіна оцінювалася одномоментна, ситуативна тривожність чи реактивна тривожність (РТ) і показник особистісної тривожності (ОТ). Одночасно на цьому ж контингенті для порівняння проводилися обстеження по шкалі оцінки особистісної тривожності

Дж. Тейлора (ДТ).

Кожен обстежуваний з усіх трьох груп піддавався десятикратному дослідженню як за методикою Спілбергера-Ханіна, так і Дж. Тейлора. Необхідність багаторазового повторення тестування визначалася встановленням стабільності індивідуальних показників. Повторні обстеження проводилися з інтервалом від двох до трьох тижнів. В окремих випадках оцінка стану здійснювалася за один день до змагання. Строгого часового інтервалу між дослідженнями не дотримувалося. Результати проведених обстежень представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Середньостатистичні показники величин РТ, ОТ і ДТ.

	Спецгрупа (збірна з мусей-тай)	Вибулі	Курсанти
РТ	34,7±4,60	35,31±5,44	39,6±4,54
ОТ	33,95±4,40	35,8±6,50	40,3±6,42
ДТ	13,97±4,32	12,76±4,41	13,3±5,32

Достовірного розходження між показниками РТ і ОТ не спостерігається.

Статистична обробка отриманих даних показує відносно щільний розподіл відтворюваності тестових оцінок. Зіставлення групових показників як тестування за методикою Спілбергера-Ханіна, так і Дж. Тейлора не носять статистично помітних відхилень, що може свідчити про їхню взаємну ідентичність. Немає істотного розходження між показниками РТ й ОТ.

Якщо індивідуальні тестові показники носять високу щільність відтворення результатів, то групова статистика має досить широку варіативність, що свідчить про різномірність груп. Відзначена стабільність індивідуальних показників, особливо РТ, може бути пояснена запам'ятовуванням попередніх відповідей і їх наступне відтворення.

Слід також зазначити, що різниці між випадковою вибіркою групи курсантів, групи висококваліфікованих спортсменів і групи, яку склали особи, що вибули із спортивної секції, не спостерігається. У ряді випадків в описі проведеного бою вказувалася поява почуття невпевненості і страху в протистоянні супротивнику, яке зникало при вдалому проведенні серії прийомів і досягненні успіху на певному проміжку ведення бою. Природно, для оцінки швидкоплинного почуття страху дані методики не можуть бути застосовані.

Для оцінки індивідуальних особливостей прояву почуття страху необхідно установити такі його параметри, як швидкість розвитку і зміни, силу прояву, тривалість, поріг чутливості до змін середовища.

Названі параметри є характерними для організації будь-якої умовно-рефлекторної діяльності. Страх, як умовно-рефлекторна форма організації поведінки, повною мірою базується на цих характеристиках. У силу того, що страх формується на основі оцінки граничних умов

середовища і однакові граничні умови можуть викликати інше сприйняття страху в різних індивідів, в оцінці даної характеристики використано суб'єктивне сприйняття цього почуття.

Суб'єктивне оцінювання здійснювалося шляхом оцінки координати свого сприйняття дій супротивника у запропонованій системі координат.

Об'єктивна методика оцінки поведінки здійснювалася на підставі обробки поведінки індивіда в його узагальненій дії “уникання - досягання” під час проведення бою і реєстрації фізіологічних показників.

Зіставлення цих результатів дозволяє оцінити рівень правильної оцінки індивідом своїх можливостей (переоцінка - недооцінка).

Об'єктивна методика відеозапису бою дозволяє оцінити такі характеристики, як швидкість переходу від стану уникання до досягання, тривалість завмирання.

Обстежувані до і після проведення бою на шкалах “страх - сміливість”, “збудження - гальмування”, “успіх - невдача”, “рівень новизни” встановлювали значимість параметра за своїми суб'єктивними відчуттями.

Об'єктивно оцінювалися такі параметри, як тривалість фаз наступу, відступу, вижидання, амплітуда рухів, частота, швидкість переходу зі стану в стан.

Основний контингент обстежуваних склав 36 чоловік, з яких 16 - особи, що залишили заняття в спортивній секції, 20 - спортсмени високої кваліфікації.

Кожен обстежуваний брав участь в опитуваннях не менш 20 разів. Тренувальні і змагальні бої вибиралися довільно. Попередньо кожен обстежуваний ознайомився із принципом користування шкалою суб'єктивного виміру. Одиницею виміру в інтервалі кожної шкали відхилення від рівноважного стану дається у частках σ . Отримані дані діагностичного класифікатора наведені з точністю до $0,5\sigma$.

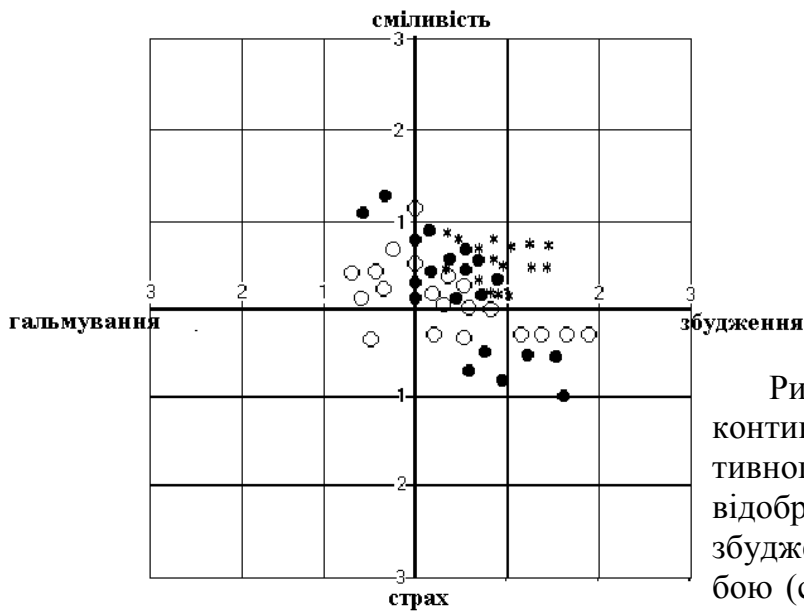

Рис. 1. Розподіл обстежуваного контингенту за результатами суб'єктивного шкалювання в просторі відображення "смівлівість - страх; збудження - гальмування": ○ - до бою (спецгрупа) – 20; ● - після бою (спецгрупа) – 20; * - до бою (вибулі) -

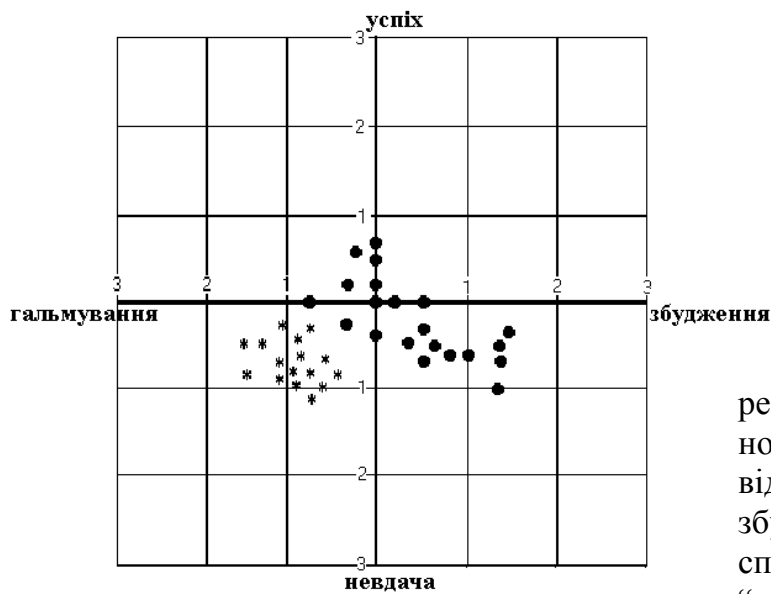

Рис. 2. Розподіл сприйняття результатів бою за даними суб'єктивного шкалювання в просторі відображення "успіх - невдача; збудження - гальмування" активними спортсменами і "вибуліми": * - "вибулі" - 16;

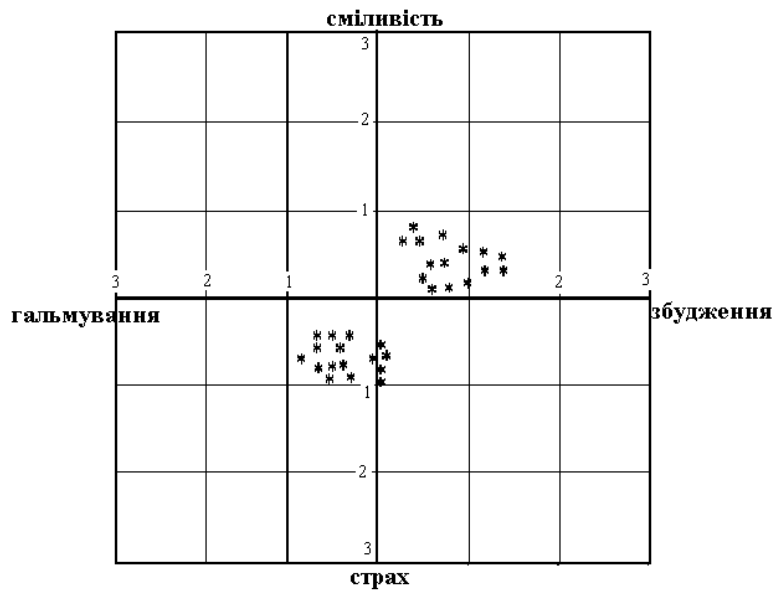

Рис. 3. Розподіл обстежуваного контингенту “вибулих” за результатами суб’єктивного шкалювання в просторі “смiливiсть - страх; збудження - гальмування”.

Розподіл спецгрупи як до, так і після проведення бою розміщено в діагональному напрямку, що відображає стабільність емоційної стійкості. Розподіл “вибулих” розміщений цілком у квадранті “сміливість - збудження”, що свідчить про збуджений і упевнений стан до початку бою (рис. 1).

Розподіл спецгрупи розміщений у діагональному напрямку, що відображає зважене сприйняття успіху і невдоволення поразкою. Розподіл “вибулих” локалізований у квадранті пригніченості результатом невдачі. Розходження, що спостерігаються, мають статистичну вірогідність (рис. 2).

Розподіл оцінки до проведення бою, у всіх випадках, знаходиться в першому квадранті системи координат. Розподіл оцінки проведення бою знаходиться в третьому квадранті координат, що свідчить про вираження міри пригніченості (рис. 3).

Можливість установа поточного стану в період ведення бою і зіставлення по відеозапису самих дій обстежуваних у відповідних станах дозволило співвіднести число помилок, що допускаються, із усієї кількості виконуваних дій до їх числа у період перебування в конкретному стані. Як і у вище описаних випадках, щодо кожного стану, поза залежністю від того, коли він зустрічався, зіставлялася властива йому форма поведінки, яка оцінювалася в системі “уникання - досягання”. При цьому визначалося середньостатистичне відношення числа помилок і правильно прийнятих форм поведінки до всього обсягу дій, зроблених у даному стані.

Відсоток помилок, який допускають в реальних умовах, істотно залежить не тільки від стану, але і від рівня підготовленості. Узагальнені дані про залежність правильності організації адекватної поведінки від поточного стану представлено на рис. 4.

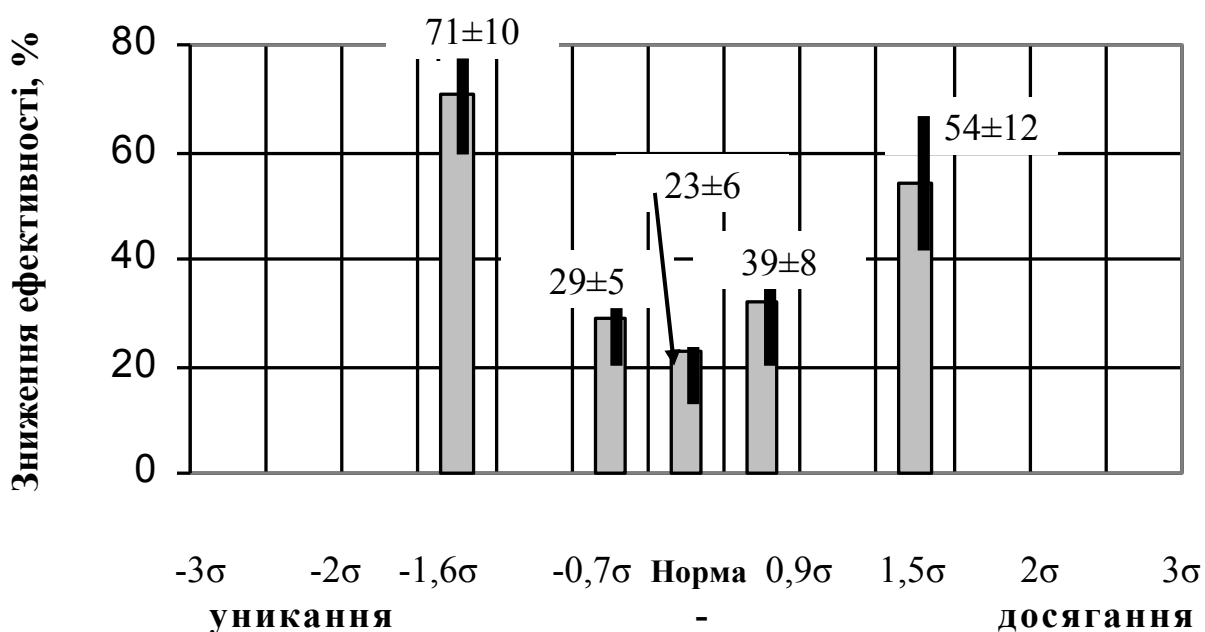

Рис. 4. Зміна адекватної поведінки від поточного стану.

Таким чином, у міру віддалення від зони оптимальної оцінки впливу середовища, у якій формується найбільш адекватна поведінка, настає швидке зростання помилок в організації адаптивної поведінки. В одному випадку завищена самовпевненість у “безкарності” свої поведінки призводить до ослаблення уваги, порушуються правила і норми захисту, виявляється відкрита зневага їхнього дотримання, що істотно підвищує уразливість поведінки. В другому випадку завищена небезпека призводить до зайвої неорганізованості поведінки, формування відповідної реакції навіть на незначні дії супротивника, імпульсивної неадекватної відповідної реакції. Прагнення зберегти те, що залишилося у втраченій позиції, в ряді випадків призводить до порушення правил ведення бою і до використання заборонених форм поведінки.

Аналогічна картина порушення правил ведення бою і використання заборонених дій спостерігається і при успіху досягання. Однак наступний аналіз цих ситуацій з їхньою класифікацією відповідно до рис. 4 оцінки різновиду переживання страху в залежності від рівня досягнення результату й урівноваженості процесів збудження і гальмування показує, що у всіх випадках відзначався страх упустити можливе. Якщо цей стан виходить за межі односигмального відхилення по шкалі “азарт-пригніченість”, то усе більшою мірою спостерігається поведінка досягти успіху “за будь-яку ціну”. Останнє і було причиною порушення правил ведення бою. По іншій шкалі “задоволеність-незадоволеність” цього простору також спостерігаються порушення встановлених правил ведення бою при зміщенні до двохсигмального відхилення за показником “уникання” і прагненні повернути втрачене. Страх утратити штовхає на поведінку повернути “за будь-яку ціну”. Діаметрально протилежна форма поведінки - “не втратити досягнутого” - також пов’язана із порушенням правил ведення бою, що виявляється у невинувато пасивній поведінці або у використанні недозволених форм відбивання нападу.

Дані форми поведінки досліджувалися на моделі єдиноборства в екстремальних ситуаціях, коли відношення “треба” і “можу” чи “потреба” і “можливість розв’язання” знаходяться на межі оптимального вирішення виниклої задачі або за її межами. У реальних умовах соціально-середовищного впливу, коли можуть виникати аналогічні ситуації, психологія сприйняття права істотно деформується, що призводить до аналогічних порушень нормативних форм поведінки, які визначаються правовою психологією.

Таким чином, аналіз результатів проведених спостережень по розроблених методах оцінки і класифікації страху як форми адаптивної поведінки дозволяє констатувати: якщо психологія сприйняття права, яка базується на прагненні задовольнити потребу через наявні способи вирішення, переступає межі можливості розв’язання, що визначено правовою психологією, і яка обумовлює межі і покарання за їхнє порушення, то у всіх випадках виникає конфлікт у відносинах “людина – право”, що призводить до вирішення задачі про відповідність покарання за порушення

права.

У четвертому розділі дисертації проаналізовано отримані результати, відповідно до яких можна стверджувати, що механізмом виявлення схильності до певної форми професійно-середовищного впливу є природний добір осіб, які займаються таким видом єдиноборства, як муей-тай. Вісім років спостережень і відбору осіб, що займаються муей-тай, показали, що в міру спортивного росту в спорті залишаються особи зі зниженою больовою чутливістю і певним ступенем “упертості” як показника процесу збудження від невдачі у досягненні і “азарту” в разі успіху. Збігаючись за цими характеристиками, практично кожний має свою індивідуальну форму проведення двобою, що визначається особливостями їхнього місцезнаходження в розглянутих трьох полях оцінки індивідуального прояву страху і його якісних різновидів.

Характеристика прояву страху є чисто соціальним або професійно-середовищним відображенням і залежить від рівня навченості, функціональної схильності і поточного стану. Кожна з цих трьох характеристик визначає ступінь можливості розв’язання задачі, спрямованої на задоволення потреби. Дана узагальнена характеристика сильно залежить від поточного стану.

Тому, коли ставиться задача підвищення стресової стійкості до болю, до середовищного впливу і говориться про можливість вирішення даної задачі, то варто завжди мати на увазі, що її здійснення можливе за рахунок більш високої навченості та досягнення її максимального рівня. Другим компонентом, який впливає на більш високу стресову стійкість до болю, є підтримання оптимального режиму функціонального стану.

Індивідуальні особливості якісної структури “страх” істотно впливають на організацію професійної діяльності і формують характерні риси її прояву. Змістовна форма адаптивної поведінки несе суто середовищну обумовленість, у якій вона формувалася як успішна.

Процес надмірного збудження або гальмування може бути оцінений кількісно за такими показниками, як зміна порогів больової чутливості, оцінка часу і простору. Це у всіх випадках призводить до порушення координаційної діяльності і до збільшення числа помилок і невдалих дій.

Як з’ясувалося, у результаті проведених досліджень утрата розрізнення просторово-часових характеристик не носить лінійної залежності, а змінюється по експоненті, що дозволяє установити індивідуальну характеристику розвитку страху й оцінити рівень його напруги. Страх, як і біль, супроводжує будь-яку форму діяльності людини і формує відповідні дії, що входять у динамічний стереотип поведінки. Як і біль, страх забезпечує різноспрямовану індикацію в зоні його оптимального прояву.

Інша сторона організації адекватної поведінки, яка ґрунтується на використанні страху, полягає в імітації його як реально пережитого. Прояв удаваної безпорадності викликає в супротивника впевненість у своєму успіху, спрощення поведінки, зниження уваги і, як наслідок,

допускаються помилки чи вияв слабкого місця. Таку поведінку можна характеризувати як “заманювання”. Вона досягає успіху щодо тих, хто “прискорено” розпізнає і прогнозує результат наступної дії по початковій стадії прояву динамічного стереотипу поведінки.

Як перша, так і друга сторони поведінки – залякування і прояв страху, відносяться до категорії помилкової поведінки і, повною мірою, у них спостерігається ефект незакінченої дії. Така форма поведінки запам'ятовується і закріплюється, коли досягає успіху, і зазнає зміни, якщо виявляється невдалою. Повний діапазон прояву варіантів поведінки у вигляді динамічного стереотипу може бути представлений у просторі системоутворюючих відношень або поля, за термінологією К. Левіна. Таке поле має незалежні координати, що представляють з одного боку реальну поведінку, пов'язану із наступом і відступом, а з іншого боку – уявну чи помилкову, пов'язану із залякуванням чи погрозою і демонстрацією страху і відступу. Третьою незалежною координатою є “успіх-невдача”. Таке тривимірне поле і визначає структуру динамічного стереотипу поведінки.

Спостереження у цьому полі дає можливість оцінити складові, що відносяться до якісної характеристики індивідуального прояву страху як одного з найважливіших компонентів в організації і формуванні професійної поведінки. Так як в двох- і тривимірних полях характеристика динамічного стереотипу представлена вектором, який відображає якісну і кількісну сторони його прояву, то ці результати можуть бути використані для об'єктивної паспортизації професійної придатності до діяльності у конкретних професійно-середовищних умовах. Такі форми схильності як відвертість, хитрість, азарт, наполегливість, виваженість, боязкість набувають цілком визначений характер і можуть мати конкретне числове значення.

Отримані результати проведених досліджень і їхній аналіз дозволяють зробити наступні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне удосконалення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в розкритті поняття професійного страху як якісної характеристики, яка полягає у передчутті небезпеки та дозволяє попереджувати можливі помилки; встановленні основних психологічних характеристик впливу страху на професійну поведінку правоохоронця; розробці й апробації об'єктивного методу виміру страху.

1. Якісна характеристика страху як базової емоції визначає спрямованість адаптивної поведінки. Сила його прояву відображає міру відповідності щодо умов середовища і визначається поточним станом, рівнем підготовленості та індивідуальною схильністю до конкретного середовища.

2. Ефективними методиками оцінки страху як емоційного стану, розробленими з метою проведення досліджень, є поля відображення форм поведінки, засновані на використанні таких визначальних характеристик, як: можливість розв'язання і потреба; урівноваженість і задоволеність; уникання і досягання. Побудова таких полів ґрунтується на теорії поля К. Левіна, що дозволяє одержувати інформацію про кількісне вираження і якісну спрямованість індивідуального прояву страху.

3. Якісна характеристика страху в системі його відображення “урівноваженість - можливість розв'язання” може бути представлена як: страх утратити можливе; страх утратити досягнуте; страх не зберегти залишок; страх не повернути втрачене, що визначає такі форми поведінки, як: агресія через страх, покірність, миролюбна поведінка, активний захист.

4. Використання реакції “уникання - досягання” із застосуванням положень теорії індивідуальної норми дозволяє відобразити динаміку зміни упевненості індивіда у своїй поведінці в агресивному середовищі. Почуття страху веде до різкого збільшення кількості помилок в організації адекватної поведінки, коли поточний стан відхиляється більше ніж на одну сигму відносно індивідуальної норми. В межах сигмального відхилення організація адекватної адаптивної поведінки найбільш ефективна. Із результатів проведених досліджень випливає, що тільки при певній якісній характеристиці прояву “страху” відмічається професійна придатність для успішної роботи в агресивному середовищі, що є показником професійної придатності до роботи в цих умовах.

5. Встановлені якісні характеристики прояву страху і меж впливу девіантного середовища дозволяють виділити найбільш імовірну форму поведінки, пов'язану з порушенням установлених правил організації поведінки. Як ігрова модель професійної поведінки в умовах підвищеної середовищної небезпеки був обраний вид єдиноборства – Таїландський бокс (муей-тай). Наявність постійної небезпеки зазнати фізичного болю є визначальним чинником поведінки спортсмена в період ведення бою. Тому організація діяльності проходить під безупинним впливом відчуття небезпеки, що відповідає поставленій задачі дослідження. Вказані методи профвідбору для діяльності в особливо небезпечних умовах; а також оцінки готовності працівника до виконання роботи з підвищеним ступенем ризику.

6. Розроблені й апробовані методики оцінки ступеня впевненості за шкалою “страх - сміливість” і якісної характеристики прояву “страху” відповідно до використовуваних полів відображення форм поведінки можуть застосовуватися як при індивідуальному суб'єктивному контролі за своїм станом, так і при формуванні нормативних вимог в організації спільної взаємообумовленої поведінки, що особливо важливо при формуванні службових підрозділів, екіпажів і в інших випадках групової поведінки.

7. Межі індивідуального сприйняття страху залежать від поточного функціонального стану,

що впливає на зміну оцінки припустимих норм поведінки, обмежених правилами чи передбачених раніше обумовленими домовленостями про проведення спортивного бою, використовуваного як модель реальних умов впливу агресивного середовища при виконанні оперативно-службової діяльності.

8. Залежно від конкретно розв'язуваних задач при досягненні поставленої мети необхідно враховувати спрямованість динаміки зміни норми поведінки в осіб, які мають різну якісну спрямованість переживання почуття страху в екстремальних ситуаціях, що дозволить випередити небажані форми девіації. Недостатня ефективність дії страху як стримуючого фактора в системі формування соціально-правових норм взаємообумовлених відносин у ряді випадків пояснюється тим, що під його впливом формуються не тільки такі форми поведінки, як покірність і згода, але й такі, як агресія і активна протидія.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Артемьев В.А., Журов М.С., Криводерев В.В. Страх как показатель профессиональной пригодности и методы его классификации: Учебное пособие для практических психологов ОВД Украины. –Симферополь-Харьков, 2003. – 56 с.
2. Артем'єв В.О. Експериментальні дослідження впливу страху на структуру і форми індивідуальної поведінки // Вісник Харківського університету. –2003. -№ 599. –С. 12 - 16.
3. Артемьев В.А. Страх как показатель профессиональной пригодности для работы в условиях повышенного риска // Вісник Харківського університету. –2002. - №550. –С. 10 - 13.
4. Артемьев В.А., Кожевников В.Н., Саблев А.Л., Филипенко П.И. К вопросу о некоторых средствах и методах развития выносливости // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Зб. наук. пр. під ред. Єрмакова С.С. -Харків: ХХПІ, 1999. -№17. -С. 49 - 54.
5. Артемьев В.А. Страх как инструмент управления в системе социальных отношений // Право і безпека, 2003. –Т 2. № 3. –С. 197 - 199.
6. Артем'єв В.О. Шляхи удосконалення методів професійного психологічного відбору для роботи в умовах підвищеного ризику // Право і безпека. – 2002. –№3. –С. 146 - 149.
7. Артем'єв В.О. Об'єктивні фактори формування адаптивної поведінки та їх використання в характеристиці індивідуальних можливостей // Право і безпека. – 2002. –№4. –С. 173 - 175.
8. Артемьев В.А. Страх как обязательный компонент в организации индивидуального поведения // Право і безпека. – 2002. –№2. –С. 155 - 157.
9. Артемьев В.А. Проблема психологии страха в системе юридической психологии //

Вісник Одеського інституту внутрішніх справ, 2003. –С. 156 - 161.

10. Артемьев В.А. Страх и его роль в формировании адаптивного поведения в критических ситуациях // Матеріали відкритої науково-методичної конференції “Фізична підготовка військовослужбовців”. –Київ, 2003. –С. 64 - 67.

11. Артемьев В.А., Камаев О.И., Маркин А.В. и др. Пути повышения качества жизни будущих сотрудников ОВД. Качество жизни: теория и практика социальной экономики: Сб. докл. Международной научно-практической конференции. Часть II. –Белгород: БелГТАСМ; Москва: “Мобилизация и развитие”. -2002. -С. 73 - 76.

12. Артемьев В.А., Колесников В.В., Саблев А.Л. и др. Биологические аспекты совершенствования учебного процесса по физическому воспитанию // Современные технологии и оздоровительные программы педагогического процесса по физической культуре и спорту в учебных заведениях / Матеріали науково-методическої конференції. –Белгород: Изд-во БелГТАСМ, 2002. –С. 170 - 172.

13. Артемьев В.А., Кожевников В.В., Савченко А.А., Филипенко П.И. Воспитание выносливости – фактор укрепления здоровья подрастающего поколения // Социально-педагогические технологии и оздоровительные программы в формировании и развитии личности: Матеріали науково-практическої конференції. –Белгород: БЮИ, 2000. –С. 94 - 97.

АНОТАЦІЇ

Артем'єв В.О. Стан страху та його роль в правоохоронній діяльності працівників ОВС. –Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.06 – юридична психологія. Національний університет внутрішніх справ. -Харків, 2003.

Дисертація присвячена вивченню проблеми страху в організації поведінки як окремого індивіда, так і його взаємообумовленої поведінки в групі, а також проблемі страху як інструмента керування в системі побудови соціально-правових відносин. Страх як стримуючий фактор в оцінці небезпеки середовищного впливу широко використовується в системі правового регулювання суспільних відносин. Однак проблема психології страху в системі юридичної психології практично не висвітлена.

Це пов'язане насамперед з тим, що відсутні достатньо ефективні методики, які дозволяли б класифікувати даний емоційний стан у його якісній структурі і силі прояву. Тому визначальною задачею в напрямку даного дослідження була розробка методик оцінки емоційного стану “страху”.

В основу дослідження динаміки поведінки індивіда при дії небезпечного середовища було застосовано ефект “уникання - досягання”, що на підставі методики оцінки індивідуальної норми,

розробленої в дослідженнях Л.М. Балабанової, В.А. Друзя, В.М. Самсонкіна, дозволив установити зони оптимального впливу середовища. Зіставлення із соматографічним контролем відеозапису реальної поведінки під час спортивного бою, суб'єктивної оцінки свого стану до бою й аналізу допущених помилок дозволив зіставити індивідуальні можливості із пропонованими умовами дії середовища, одержавши при цьому якісне і кількісне описання контрольованої поведінки.

При цьому було встановлено, що якісна характеристика страху може бути пов'язана з острахом: упустити можливе; не зберегти досягнутого; не домогтися доступного; не зберегти те, що залишилося. Відповідно до цього страх може спонукати до агресивного нападу, до покірності, до захисту, до миролюбної поведінки.

Можливість зображення цих характеристик у виді вектора в полях відображення форми поведінки дозволила зіставити якісну характеристику прояву страху і кількісну його величину в умовах конкретного впливу середовища на індивіда.

Оцінюючи вплив сили страху, не залежно від його якісної спрямованості, на вибір адекватної поведінки, було встановлено, що зростання числа помилок збільшується по експоненті в міру віддалення від стану спокою. Отриманий результат дозволяє установити і контролювати допустимі межі страшного впливу середовища, у межах яких здійснюється найбільш ефективна адаптивна поведінка у забезпеченні адекватних відносин із ним.

Ключові слова: страх, шкала вимірювання, адаптація, ефект “уникання - досягання”, соматографія.

Артемьев В.А. Состояние страха и его роль в правоохранительной деятельности работников ОВД. –Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. Национальный университет внутренних дел. -Харьков, 2003.

Диссертация посвящена изучению проблемы страха в организации поведения как отдельного индивида, так и его взаимообусловленного поведения в группе, а также проблемы страха как инструмента управления в системе построения социально-правовых отношений.

Основываясь на положениях теории поля К. Левина и теоретических разработках в области экспериментальной психологии П. Фресса и Ж. Пиаже об определяющих параметрах в организации характера поведения, были построены пространства отражения адаптивного поведения. При построении такого рода пространств использовались определяющие характеристики, которые применяются в психофизиологии, экспериментальной психологии для получения объективных показателей, которые отражают динамику адаптивного поведения. В основу исследования

динамики поведения индивида при действии опасной среды был использован эффект “избегание - достижение”.

Оценка влияния силы страха, вне зависимости от его качественной направленности, на выбор адекватного поведения показала, что рост числа ошибок экспоненциально увеличивается по мере удаления от спокойного состояния. Полученный результат позволяет установить и контролировать допустимые границы устрашающего воздействия среды, в пределах которых осуществляется наиболее эффективное адаптивное поведение в обеспечении адекватного отношения со средой. Путём качественной оценки формы страха была установлена группа индивидов, которая оказывается наиболее устойчивой для организации адекватного адаптивного поведения в агрессивных средовых условиях.

Ключевые слова: страх, шкала измерения, адаптация, эффект “избегание - достижение”, соматография.

Artemjev V.O. The state of fear and it's role in the organisation of law enforcement activities of officers of Ministry of Internal Affairs. –Manuscript.

Thesis for degree of the candidate of psychological science Speciality 19.00.06 - juridical psychology. - National University of Internal Affairs. -Kharkov, 2003.

The thesis deals with the problem of phobia in the organisation of behaviour as an individual as well as his mutual relationship behaviour in a group and also the problems of phobia as the method of formation in the system of structure of social-law relations.

According to K. Levin's theory of field theoretical working out in experimental psychology of P. Fress and J. Piage about main parameters in the organisation of the character of behaviour. While forming these fields the main characteristics were built. They are used in psychophysiology, experimental psychology to obtain real facts, which reflect the dynamics of adaptive behaviour. The effect “avoid - achieve” was used as the main fact of researe individual behaviour dynamics in the dangerous sphere. In the time of structure this kind of dimensions were used determinant the characteristics that are applied in psychophysiology, experimental psychology to receive objective parameters that reflect the dynamics of adaptive behaviour. In the basis of research of dynamics of individual behaviour in the time of the action of dangerous media was used the effect “avoid - achieve”.

The valuation of influence of phobia, in spite of it's qualificative direction for the choice of adequate behaviour showed that the growth of mistakes exponentially increase; by removal from the calm state. The obtained result allows to form and to control real boundaries of frightening influence of sphere within it the most effective adaptive behaviour in forming the adequate relation to the sphere is obtained. By means of qualificative valuation of the form of phobia, a group of persons that is the most stable for the organisation of adequate adaptive behaviour in the aggressive media conditions was arranged.

Key words: phobia, scale of measuring, adaptation, effect “avoid - achieve”, somatografio.

